

Az alanyos és jelzős szókapcsolatok

Darnay László

A szószerkezetek, szókapcsolatok egybe- és különírásának témakörében kiemelt és fontos helyet foglal el az **alárendelt kapcsolatok** és **összetételek** írása. Ezekben az utótaggal rákérdezhetünk az előtagra, tehát megérthetjük a szerkezet milyenségét. Megláthatjuk, hogy az előtag az utótagnak éppen *alánya, tárgya, határozója, minőségjelzője*, vagy éppen *birtokos jelzője-e*. Némely esetekben a szókapcsolatok jelöltek, és másokban jelöletlenek.

Az alanyos, a minőségjelzős és a mennyiségjelzős viszonylatban a kapcsolatok jelöletlenek, mivel az alanynak és a két jelzőnek nincs ragja: *aszály sújtotta* (rákérdezhetünk: mi sújtotta?), *meleg nyár, színesfém* (milyen nyár, milyen fém?), *száz forint, öttusa* (hány forint, hány tusa?).

Az **alanyos kapcsolatok** általában különírjuk: *figyelmetlenség okozta* (megbántás), *traktor szántotta* (föld), *apa pofozta* (fiú); különösen, ha valamelyik vagy mindkét tag összetétel: *árvíz mosta* (part).

Az **alanyos összetételek** utótagja melléknév vagy melléknévi igenév. Egybeírjuk őket, mert tagjainak együttes jelentése más, mint a két tag jelentésének összege: *hasznavehetetlen, vérehulló, lélekszakadva*. Van egyetlenegy alanyos összetételű ige: *mennydörög*.

Van néhány alanyos összetétel, melyet egybeírunk jelentésváltozás nélkül is, a kialakult szokást megtartva. Ilyen például a *dércsípte, napsütötte, molyrágtá, szüette, magvaváló*.

A **minőségjelzős kapcsolatok** tagjait is általában különírjuk egymástól: *szép lány, világos szoba, játszó gyermek, szabott határ* stb., különösen, ha valamelyik vagy mindkét tag összetétel: *hangos szemrehányás, baráti kézfogás, lélekemelő párbeszéd* stb.

A **minőségjelzős összetételek** tagjainak együttes jelentése más, mint az alkotó tagok jelentésének összege, a szerkezetet egybeírjuk. Ilyen például: *mobiltelefon* (telefonfajta), *tejesüveg* (tejtartó, tejnek való üveg), *forgószél* (szélfajta), *hidegburkolat* (kőburkolat). Ha az elő- vagy az utótag összetétel, akkor ezt a fajta szókapcsolatot is általában kü-

lönírjuk: *gyógyszeres doboz, málnaszörpös flakon, boros fahordó, hegyi vasút*, de akad a szótárban ezzel ellentétes példa is: *hegyikerékpár, villamosvasút*.

Egyes alakoknál, ha nincs is jelentésváltozás, a kialakult szokást megtartva, egybeírjuk őket: *nagyméretű, kiskorú, hegyikristály, jótett* (de: *jó cselekedet*) stb.

Ha a két különírt szóból álló minőségjelzős kapcsolat második tagja melléknévesül, vagyis hozzá *-i, -beli, -s, -ú, -ű, -jú, -jű, -nyi* képző járul, a különírás megmarad: *világos szobái, szomszéd házbéli, kék kötényes, szép lábú, zöld szemű, erős bordájú, nagy erejű, kis tenyérnyi*. Ugyanez a helyzet akkor is, ha az egyik vagy mindkét tag összetett szó: *halvány rózsaszínű, szürke egyenruhás, iskolaköteles korú, összeomlott idegrendszerű*.

A nyomatékositást kifejező melléknévi jelzőt sem írjuk egybe a jelzett szóval: *szép fehér, jó nagy, borzasztó rossz, szörnyű kellemetlen és nagy néha, jó néhány* szor stb.

A színárnyalatot kifejező melléknévi jelzőt – ha az elő- és az utótag is egyszerű szó – egybeírjuk a színt meghatározó melléknévvél: *halványzöld, sötétkék, világospiros, haragoszöld, törtfehér*. Ha a szerkezetben a szín neve összetett szó, akkor azt a jelzőtől különírjuk: *világos rózsaszín, halvány kékeszöld*.

Az ilyen, önálló szóként nem használatos minőségjelzőket, mint *al, bel, köz, kül, pót, szak* stb. egybeírjuk a főnevekkel: *alhadnagy, belméret, közérdek, külföld, szakterület, pótkérdés* stb.

Az alkalmi minőségjelzős melléknévi igeneves kapcsolatokat általában különírjuk, akár egyszerű szó, akár összetett a szerkezet valamelyik tagja. Ilyenek például: *nevető gyerek, izzó láva, elgondolkoztató eset, megrendítő könyvélmény, előadó körút*.

Ha a melléknévi igenév nem folyamatos cselekvést fejez ki, hanem valamilyen képességre, rendeltetésre utal, vagy a jelzett szó az igenév által kifejezett cselekvés valamilyen határozója, akkor a két egyszerű szót egybeírjuk: *aratógép, javítószalag, desztillálókészülék, fúrótorony* (de ugye:

olajfúró torony), átütőpapír, verőlegény) (de ugye: a bűnöst verő legény), védőszer (de: növényvédőszer), felvonóhíd, hálószoba stb.

Ezek között a formák között is vannak olyan alakulatok, amelyek részben jelentésváltozáson is átmenve – a kialakult szokást megtartva –, egybeírandók annak ellenére, hogy valamelyik alkotótagjuk összetett. Ilyenek például: *forgószinpad, szerelőműhely, leolvasóműszer, előhívótank, vendéglátóipar* stb.

A *t*-re és *tt*-re végződő ige neveket legtöbbször szintén különírjuk a jelzett szavuktól. *Metélt tézsa, párolt zöldség, elmúlt idő, veszett ügy, kikiáltott köztársaság, lejátszott cédé* stb.

A **főnévi jelzős kapcsolatok** egy sajátos csoportot alkotnak. Sokszor nehéz eldönteni, hogy egybe- vagy különírjuk őket. A foglalkozást, kort, csoportot, minőséget jelölőket, vagy csak nyomatékosító főnévi jelzőket különírjuk a jelzett szótól: *menedzser testvérem, rendőr ismerősöm, orvos szakértő, gyermek színész, ajándék könyv, játék baba, huszár főhadnagy, rendőr zászlós*. Különírjuk az ilyen kapcsolatokat is: *tanár úr, óvó néni, orvos kolléga*.

Az általában fajtajelölő főnévi minőségjelzős kapcsolatokat egybeírjuk. Ilyenek: *rózsabokor, csiperkegomba, tölgyfa, fiúgyermek, kölyökkutya, madáretető* stb.

Az anyagnévi jelzős kapcsolatokat egybeírjuk, ha két egyszerű szóból állnak. Ha valamelyik tag összetétel, akkor már külön. Az anyagnévi jelző alatt azt értjük, hogy az utótagként jelölt tárgy abból a bizonyos anyagból készült. *Nádsíp, kőoszlop, alumíniumbicikli, alumínium kerékpár, faszék, keményfa szék, bőrnadrág, bőr pénztárca, műanyag asztalterítő* stb.

A toldalékolástól függetlenül különírjuk a jelzett szótól a hónapok, napok nevét: *január hónap, november havi, kedd este, szerda reggelre, vasárnap déli*.

Van, hogy **a mennyiségjelzős szerkezetek** írása is gondolkodóba ejti az embert. Tagjait általában – alapalakjukban – különírjuk egymástól: *két kéz, ezer forint, sok szerencse, kevés remény, huszonöt perc, tizenkét liter* stb.

A jelentésmódosuláson átment mennyiségjelzős összetételeket egybeírjuk: *öttusa, hatökör* (buta), *ezermester* stb. A mennyiségjelzős kétagú összetételekben, ha a jelzett utótag az *-i, -ú, -ű, -jú, -jű, -s, -nyi* képzővel (régbben emlegetett „*sunyiszabály*”) melléknévesül, szintén egybeírjuk az alakulatot: *ötévi, soknapos, egyperces, két-*

szemű, húszpercnyi stb. Ha akár a melléknév, akár a számnév, vagy mindkettő összetett szó, akkor különírjuk a szerkezetet: *hét mérföldes, tizenkét évi, negyvenkét mázsányi* stb.

Hasonló a helyzet a *-ként* és *-nta, -nte* végződésű számnévi jelzős szerkezetekkel: *kétnaponként, ötnaponta, húszhavonta, tízévenként, huszonöt évente* stb.

A *-dik* képzős sorszámnévi jelzőt sem írjuk egybe a jelzett szóval; sem a főnévvel, sem a melléknévvél: *ötödik év, második alkalommal, századik esetben, kilencedik havi, második napi, nyolcadik osztályos, ötödik rendű* stb.

Ezzel szemben a *-d* képzős sorszámnévi jelzőt egybeírjuk a főnevekké, a melléknévekké és a számnevekké: *másodévbén, hetediziglen, ezredévi, harmadéves, tizedrendű, ötödfél* stb.

Ha az ilyen sorszámnévképző jelzők visszaható névmásokkal találkoznak, azokat is egybeírjuk. Így például: *másodmagam, tizenkettédmagunkkal, ötödmagával* stb.

TINTA KIADÓ ÚJDONSÁGA

Grétsy László, Kemény Gábor: Nyelvművelő kézikönyvtár

A Nyelvművelő kézikönyvtár az igényes nyelvhasználatra törekvők nélkülözhetetlen kézikönyve. A szótár 5000 szócikke népszerűen közli azokat a nyelvhelyességi, helyesírási, nyelvtani, stilisztikai stb. tudnivalókat, amelyekre a művelt embernek önmaga szó- és írásbeli kifejezéséhez szüksége lehet. E kötetet nemcsak a nyelvművelés hagyományos kedvelői forgathatják haszonnal, hanem az anyanyelvvél hivatásszerűen foglalkozó szakemberek (magyartanárok, kiadói és lapszerkesztők, fordítók, tolmácsok stb.) is. A szerkesztők és a kiadó abban a reményben bocsátják útjára ezt az ismeretterjesztő munkát, hogy az el fog jutni az ifjabb nemzedékhez is, amelynek különösen nagy szüksége van arra, hogy a nyelvhasználati szokásokkal, szabályokkal, tudnivalókkal alaposan megismerkedjék.

A Nyelvművelő kézikönyvtár a mai nyelvhasználati szokásokat, a legújabb nyelvi jelenségeket is feltérképező munka. A kisebb-nagyobb szócikkek tömören, de árnyaltan igazítják el az olvasót a magyar nyelv használatának minden lényegesebb kérdésében, s ezáltal segítenek eloszlítani a napjainkban is bőven tenyésző nyelvhelyességi babonákat. A szerzőknek és a szerkesztőknek az volt a szándékuk, hogy egy olyan gyakorlati célú kézikönyvet adjanak az érdeklődők kezébe, amelytől azok nemcsak fogalmazás közben kérhetnek tanácsot, hanem amelyet szükség esetén szellemi fegyverként szegezhetnek szembe mind a türelmetlen „nyelvtisztítókkal”, mind a nyelvművelés létjogosultságát kétségbe vonó szkeptikusokkal.